Пише: Весна Ивановић
субота, 26 март 2011 11:20

Истраживање културно-историјских споменика западне Славоније, краја који је аутор почео истраживати још 2004. године обилазећи споменике око Грубишног Поља, затим у вријеме његова рада у Спомен подручју Јасеновац између 2003. и 2006. године споменике у околици Новске, Окучана, те вировитичког, пакрачког, слатинског, даруварског и новоградишког подручја, како се у Предговору наводи, резултирало је изненађујуће великим бројем споменика што се јасно показује у каталогу с биљешком чак 536 археолошка локалитета, средњовјековних цркава, кула и утврда, двораца, манастира, аугустинских, бенетиктинских, фрањевачких и павлинских самостана, католичких капела, католичких и православних звонара, евангеличких, гркокатоличких, калвинских, католичких и православних цркава. Антифашистички споменици нису обрађивани из разлога што, како се наводи, заслужују посебну публикацију. Такође је споменуто да су приликом писања књиге ауторовом раду придонијели локални музеји, конзерваторски одјели Министарства културе и сами становници западне Славоније.

Иза предговора, посебне напомене уз текст каталога, замљописног оквира, прегледа повијести западне Славоније од праповијести до краја 19. стољећа, средњег вијека и раног новог вијека (6-19. стољеће), слиједи Каталог културно-хисторијских споменика западне Славоније (26 општина и осам градова): општина Врбје, град Нова Градишка, општина Церник, општина Окучани, општина Горњи Богићевци, општина Драгалић, општина Стара Градишка, општина Решетари, општина Давор, општина Старо Петрово Село, општина Нова Капела, град Дарувар, општина Ђуловац, општина Сирач, општина Дежановац, општина Кончаница, град Липик, град Пакрац, град Грубишно Поље, општина Велики Грђевац, општина Липовљани, општина Јасеновац, град Новска, општина Воћин, општина Чађавица, општина Нова Буковица, општина Миклеуш, општина Сопје, град Слатина, општина Сухопоље, општина Градина, општина Лукач, општина Шпишић Буковица, град Вировитица, те Појмовник особа, обитељи и мање познатих појмова и Попис литературе.

Културно-историјски споменици западне Славоније засебно су приказани сликама у боји и основним подацима о настанку, обновама и страдањима кроз повијест. Додатна прегледност је омогућена кроз попратну карту.

У посебној напомени уз текст каталога, аутор објашњава да су оштећења, рушења, девастације и/или пљачкање сакралних грађевина на овом подручју у ратним приликама

били честа појава. Мотиви напада на интегритет вјерских објеката, само су изнимно били војне природе. Много чешће су цркве разаране због својих репрезентативних и симболичких функција, као еминентан и најдомљивији исказ вјерске, па у вези с тиме и националне припадности, као традиционалне духовне и материјалне вредноте, а понекад као умјетничка остварења. Починитеље разарања сакралних грађевина аутор класифицира у девет скупина. Издвојено је како је у припремама за рад посебан труд посвећен настојању да се у црквеној хијерархији, код грађанских власти и посебно на терену у изравним контактима сазна нешто о стварним рушитељима цркава. Готово нитко од ауторових суговорника из тога краја није открио никакав податак који би га приближио идентификирању скупина које би повијест могла оптужити за извршење злочина. То је разлог зашто су се примијениле уобичајене формулације: „починитељ непознат“, „срушено у вријеме када су подручје контролирале хрватске власти“ и слично.

Културно-историјски споменици западне Славоније засебно су приказани сликама у боји и основним подацима о настанку, обновама и страдањима кроз повијест. Додатна прегледност је омогућена кроз попратну карту. У посебној напомени уз текст каталога, аутор објашњава да су оштећења, рушења, девастације и/или пљачкање сакралних грађевина на овом подручју у ратним приликама били честа појава.

Земљописни оквир западне Славоније аутор је одредио подручјима бивших општина Грубишно Поље, Дарувар, Пакрац, Новска, Нова Градишка, Вировитица и Подравска Слатина, односно Пожешком котлином источно, а ријекама Иловом и Пакром на западу, Дравом на сјеверу, ријеком Савом од утока Требежа (општина Јасеновац) до утока Орљаве (граница биших општина Нова Градишка и Славонски Брод) на југу. Аутор издваја да су границе западне Славоније „врло растезљиве“ и не баш сасвим јасне, као и да су обриси можда најјаснији на западу, иако и ондје постоје спорни територији. „Најтврђа“ граница западне Славоније је на даруварском и пакрачком подручју, гдје је граница између Мославине и Славоније одређена ријекама Иловом и Пакром. Већ на подручју Новске постоје пријепори о томе је ли подручје уз ријеку Саву од Јасеновца према истоку

Посавина или западна Славонија. У том подручју Хрвати ће изјавити да су Посавци, а православни Срби да су Славонци. Слично је и у пригорским селима уз падине Кричког брда, и у простору око Липовљана и Краљеве Велике. Сјеверозападна граница такође није сасвим јасно утврђена. Подручје Грубишног Поља, које се налази преко ријеке Илове, неки сматрају билогорским пригорјем које се везује уз бјеловарску котлину, а други западном Славонијом. Етничка структура општине Велики Грђевац и града Грубишног Поља увелике више сличи етничкој структури даруварског краја, неголи бјеловарског подручја. На сјеверу је граница такође упитна, али знатно мање него на истоку и сјеверозападу. Јасна разлика штокавског говора вировитичке Подравине и билогорског побрђа (тзв. микешки говор) и ђурђевачко-питомачке кајкавштине ствара природну границу између Подравине и Славоније. Та је граница такође врло „тврда“ због наглог пријелаза из кајкавског говорног подручја на штокавско говорно подручје (Стари Градац у општини Питомача говори још кајкавским дијалектом, а оближњи Лозан у општини Шпишић Буковица већ има штокавско нарјечје). На сјеверу је логична граница западне Славоније ријека Драва, а не била Билогоре. Источна граница је врло помична и најјаснија на сјеверу. Некадашња општина Подравска Слатина (данашње општине Сопје, Вођин, Чађавица, Нова Буковица, Миклеуш и град Слатина) логично би ушла у западну Славонију будући да се ослања на западнији простор Вировитице, док Ораховица, како и сами мјештани кажу, некако више гравитира Осијеку и Нашицама него Вировитици. На простору Пакраца и Пожеге, каже аутор, стање је већ знатно замршеније, те наводи да Пожешку котлину, без обзира што се Пожежани сматрају западним Славонцима, треба сматрати засебним простором који се не би смио дијелити на два дијела (западна и „средња Славонија“). Јужна и југоисточна граница је такође врло помична. Логично је, указује аутор, да се становници подручја уз Саву сматрају славонским Посавцима, али њихов истурени положај према сјеверозападној Хрватској, точније према Мославини (кутинском крају), свакако их увршатава у западну Славонију.

Преглед повијести западне Славоније од праповијести до краја 19. стољећа, аутор је разврстао на: праповијесни период, римски период, те средњи вијек и рани нови вијек (6-19. стољеће).

Као потенцијално палеолитски локалитет аутор наводи да су археолози издвојили шпиљу Грижину источно од Сирача. Из времена неолитика постоје знатно богатији налази на подручју западне Славоније. Уз старчевичанску културу (Церничка Шаговина, недалеко од Нове Градишке, и у Пепелани код Вировитице), аутор описује карактеристике сопотске културе (локалитет Славча у новоградишком крају), кореновске културе (најзначајнији локалитети у бјеловарском и кутинском крају), ласињске културе (распрострањена у сјеверозападној Хрватској; дјеломично истражено насеље у Јасенашу између Ђуловца и Вировитице), баденске културе (нема нити један истражени локалитет на овом подручју), те културе поља са жарама (вировитичка група) и хоризонт остава (уз Саву код Нове Градишке: Долина, Мачковац и Сиче). С наступом жељезног доба насеља на простору савско-дравског међурјечја добивају градински

карактер. У старије жељезно доба присутна је група Мартијанец-Каптол, а у млађе жељезно доба између Дарувара и Варждинских Топлица обитавали су Иаси, који су тада користили термалне воде око данашњих Липика и Дарувара. Њихово етничко име, како издваја аутор, према индоеуропском коријену иес- значило би Топличани, али уједно и врачеви (лијечници). Око Вировитице археолошки налази потврдили су присутност Келта.

Преглед повијести западне Славоније од праповијести до краја 19. стољећа, аутор је разврстао на: праповијесни период, римски период, те средњи вијек и рани нови вијек (6-19. стољеће).

Везано за римски период, аутор указује да Римљани заузимају Славонију у 1. стољећу пр.Кр. Према подацима из Tabule Peutingeriane, постојала је цеста која се дјеломично поклапала с данашњом подравском магистралом. На вировитичком подручју путне постаје су Cocconae (Шпишић Буковица), Serota (данашња Борова код Вировитице), Bolentium (Орешец) а на латинском Maurianae (Слатина). Уз Саву и Уну такођер је пролазила римска цеста. Истраживањем путног водича Itinerarium Antonini, који је уз Peutingerovu карту најважнији материјални извор за проучавање римске топографије, знанственици су закључили како је римска цеста водила од Siscije преко данашње Краљеве Велике до постаје на мјесту данашњег Дарувара, која се у римско вријеме називала Aquae Balissae. С мјеста данашњег Липика одвајала се прометница долином Пакре и Орљаве до данашње Пожеге. Берислав Сцхејбал сматра да је римска Mannieana била на мјесту данашњег Пакраца. О присутности Римљана на овом подручју говоре стела царског гардиста пронађена у Риму (рођен у селу Cocconae, данашња Шпишић Буковица на вировитичком подручју), остаци римског Servitiuma (шума Прашник код села Пиваре), villa rustica код Пакраца у селу Брусник, пријелаз преко ријеке Саве код Јасеновца, римски подни мозаик из Цага код Окучана. За касноантички период карактеристични су велики саркофази из Великих Бастаја између Дарувара и Вировитице који се налазе у Археолошком музеју у Загребу.

Средњовјековни период у Славонији обиљежава уништавање римских цивилизацијских

тековина и долазак славенског и аварског становништва тијеком 7. стољећа. Из раног средњег вијека у западној Славонији до сада су пронађена тек ранославенска гробља бјелобрдске културе (Звонимирово и Јосипово). Подручје западне Славоније у средњем вијеку било је гранични крај између Загребачке и Печујске бискупије. На западно-славонском дијелу Загребачке бискупије била су два архиђаконата: Гушће (подручје данашњих Грубишног Поља, Вировитице, Бјеловара и Ђурђевца) и Светачје (подручје Дарувара, Пакраца и Новске). Према демографским и повијесним истраживањима у 16. стољећу на подручју данашњег Пакраца и Дарувара било је између 16000 и 20000 становника. Стари црквени редови дјеловали су у Бијели и Сирачу (бенедиктинци), Чакловцу код Пакраца (темплари), Доњој Вријесци код Великих Бастаја (павлини) и Четвртковцу, данашњи Дарувар (фрањевци). Од источног дијела жупе Гушће, коју је у 12. стољећу Коломан подијелио на два дијела, установљена је Вировитичка жупанија која је постала краљичин посјед. Такво стање се задржава до 15. стољећа, када је жупанија припадала дворском племству. Од свог оснутка, ова жупанија је била најмања славонска жупанија. Припадало јој је свега десетак села. Средишњи дио старе жупе Светачје називао се Пакар, а сјеверни Топлица (први пут се спомиње 1334. године, а највећи ондашњи велепосједници били су Тиболтовићи). Пожешка жупанија спомиње се већ 1210. године. Прије османлијске провале на ова подручја у вировитичкој и пожешкој жупанији живили су старосједиоци који су говорили кајкавским нарјечјем. Као важан догађај на грубишнопољском подручју у средњем вијеку треба споменити засједање Хрватског сабора 1478. године у Зденцима. Сачувана оригинална исправа која је донесена на томе сабору најстарији је спис који говори о потреби борбе против Османлија. Између осталог, спомиње се како су великаши дужни давати људство за рат против Османлија, како се против Османлија ратује само до ријеке Саве, а никако преко ријеке, како се у војну полази само ако бан Ладислав о томе обавијести. Први податак о османлијском упаду на подручје западне Славоније биљежи се 1422. године када је дјеломично опљачкана бенедиктинска опатија Бијела. У првој половици 16. стољећа релативно велик број становника почео се селити према сигурнијим подручјима. Према запису из 1474. године властелинство Добра Кућа имало је 189 или 41% напуштених сељачких посједа. Одласку кметова с посједа погодовала су и невјеројата звјерства која су чинили племићи искаљујући се међусобно на поданицима сусједа. Остатак старосједилачког становништва доласком Османлија у ове крајеве (1543. године) прешао је углавном на ислам. Након заузимања ових простора Османлије су довеле православно становништво у подручје данашњих Окучана (тадашњег Дијановца). У Чернику су установили сједиште санџака, а у Градишки на Сави имали су велику утврду. Окончањем најтежих борби око Каменграда, утврде смјештене на Папуку, на пожешком подручју било је насељено посебно много муслимана. Након заузимања Каменграда Турцима је био отворен пут према Светачју. Зато су након 1543. године врло лако заузели најзападније дијелове данашње западне Славоније. Низински гранични крај уз Илову остао је тијеком 143 године ненасељен и обрастао шумом. Османлије су на освојеном подручју успоставили прво санџак Зачасну, чије је средиште било у Чазми, а слабљењем османлијске моћи сједиште санџака помицало се према истоку. Прво је сједиште од 1565. године било у Пакрацу, а затим од 1570. године у Чернику. Пакрачки санџак је био подијељен на нахије Пакрац, Бијела Стијена, Шаговина, Сирач, Подборје, Добра Кућа, Чакловац, Срећани, Ступчаница, Подвршко, Катиновац и Дреновац. О размјерама етничког чишћења на овим просторима доста говори чињеница да је за вријеме

османлијских освајања само на даруварском подручју нестало чак 25 цркава, четири самостана и бар 12 утврда. Католичко становништво које није избјегло пред Османлијама сачувало је свој идентитет захваљујући фрањевцима у Пакрацу који су у напола срушеним средњовјековним црквама одржавали обреде. Хабсбуршка Монархија од краја 16. стољећа успоставља Војну крајину на територију данашње западне Славоније и Мославине. Пред крај Османлијске владавине на подручју данашњих Дарувара, Пакраца и Слатине могло је бити око 8.000 муслимана, 500 католика и 422 куће православних насељеника. Након одласка Османлија из Славоније, на опустјела селишта насељавају се православни становници. Аутор наводи да је до 1710. године њихов број на подручју данашње Новске, Пакраца и Дарувара могао износити око 10.000. Због тога је читав крај добио име Мала Влашка. Након карловачког мира становници посавских мјеста постали су граничари, а свака је кућа морала дати једног војника у крајишку војску, док су задружне куће морале дати по два човјека. Остали су морали радити за потребе војске. Према попису који су провеле власти ради убирања пореза, на подручју Вировитице 1698. године биле су насељене 143 куће, а на подручју читавог котара 39 села од којих је један дио био ненастањен. Карло ИВ је почео овдашњу земљу продавати страним великашима будући је одмах након ослобођења од османске власти на овом подручју било врло мало становника. Вировитички посјед купио је од краља кнез Јосип Цордона којим је управљао све до 1749. године. Након Цордоне имањем су управљали Пејачевићи. Према попису о стању објеката који је Комора направила 1702. године, у рубрици која наводи господара одређених територија прије Османлија на подручју Дарувара на свим је имањима наведено да је господар непознат, тако да је Комора добила право располагања свим имањима. Подборје је тада било једино веће насељено мјесто у читавом даруварском крају, а у њему је била 51 кућа с православним житељима. У вријеме Арсенија Црнојевића (око 1700. године) православно становништво долази у Уљаник и Даруварски Брестовац. Како је Комора добила право расаполагања свим посједима у крајевима који су прије били под османлијском власти, дијелила их је. Подборје је 1745. године имало 78 и ½ селишта и налазило се у посједу Михајла баруна де Сзлавницза. Као трговиште Дарувар настаје између 1760. и 1777. године. Већ тада је у њему 60 кућа које су махом припадале трговцима међу којима је било Мађара, Њемаца, Талијана и Срба. Под именом Дарувар спомиње се у дипломи Антуна Јанковића као цаструм Подборје, алитер Дарувар. Јулије Јанковић 1861. године продаје Пакрац, а 1876. године и посјед у Стражеману (Пожега). Од дотадашњих коморских котара 1745. године створене су вировитичка, пожешка и сријемска жупанија. Задње мјесто Војне крајине били су Велики Зденци, а преко Илове се, у тадашњој Банској Хрватској, налазило насеље Кончаница (Дарувар), које је име добило по крају (концу) имања грофа Јанковића чије је сједиште било у Дарувару. Први Чеси се досељавају у првој четвртини 19. стољећа на подручје Грубишног Поља. Пејачевићи су вировитичко властелинство продали 1841. године њемачкој кнежевској обитељи Сцхаумбург-Липпе. Укидањем Војне крајине 1871. године, успостављена је Бјеловарска жупанија која је била подијељена на осам котарева. Исте године тежак пожар је уништио пола града Вировитице. Вировитичка жупанија је узнапредовала изградњом жељезничке пруге 1884. године која је од Барцса преко Вировитице водила до Пакраца. Пруга према Осијеку је завршена 1895. године, а њезин спој с Бјеловаром и Загребом завршен је 1900. године. Крајем 19. и почетком 20. стољећа мања насеља попут Грубишног Поља, Новске и Слатине постају градови, котарска сједишта и

административно-прометни центри западне Славоније. Већи градови попут Вировитице, Дарувара, Пакраца и Нове Градишке развијају се у знатнија регионална средишта, центре културног и друштвеног живота источне Хрватске.

Монографија која је пред нама пружа и могућност сагледавања вриједности сада већим дијелом оштећених расадника културе (неовисно које провенијенције), а чијим оживљавањем се пружају могућности наставка њихове културно повијесне мисије. Само постојање културно-историјских знаменитости јесте велико богатство, као што је неизмјерно значајно охрабрити сусрете људи будући да живи говор повезује људе.

Улога и значај цркава, самостана и манастира важна је за проучавање народне културне повијести. Истраживање настанка, обнове и разарања сакралних грађевина на одређеном подручју показује између осталога човјеково повијесно стваралаштво у одређеном друштву, као и само културно наслијеђе. Сазнања се стјечу из бројних нијанси истраживачког приступа: народне умјетности, књижевности, глазбене и ликовне умјетности, градитељства и сл. Не тако давно др. Душан Кашић (1971.) је примјерице издвојио да су српски манастири у Хрватској и Славонији били не само центри црквеног живота, већ и расадници писмености и просвјете, колијевке умјетности и најбоље галерије, мјеста народних зборова и договора. Не може се занемарити чињеница да су оснивачи манастира водили рачуна да се манастири подигну на лијепим положајима. Пријатност дојма појачавали су брдовити предјели, гдје су манастири подизани обично на изворима или почецима тока малих брдских ријека са високим брдима у залеђу и отвором кроз долину рјечице у питомију област обрадиве земље, њива и ливада. Тиме се и на симболичкој духовној равни показивало како се у свој природној разноликости из пустих, необрађених и некултивираних крајева, кроз манастире као уставе, излијевала писменост његована у њима и ширила у народ. Стога, било да проматрамо, било да истражујемо стваралачки континуитет у дугом временском раздобљу везано уз одређено наслијеђе, ред је да се неовисно о приликама с наклоношћу односимо према материјалним и духовним добрима која насљеђују будуће генерације. Особито ако барем дијелом можемо на њих утјецати. Не само да се радови умјетника могу натјецати у љепоти боја и склада композиција него неизравно могу потакнути мајсторске вјештине, креативност, напосе интерес за проучавање баштине, старе архитектуре, ликовне и примјењене умјетности. Наиме, када људи крену с вољом градити и обнављати оно што у први мах не значи много по вриједности, тада ће употребљена снага израза показати и свједочити настанак великих дјела.

Монографија која је пред нама пружа и могућност сагледавања вриједности сада већим дијелом оштећених расадника културе (неовисно које провенијенције), а чијим оживљавањем се пружају могућности наставка њихове културно повијесне мисије. Само

постојање културно-историјских знаменитости јесте велико богатство, као што је неизмјерно значајно охрабрити сусрете људи будући да живи говор повезује људе. А знаачко би обраћање пажње људима на раскош интеријера цркава, лијепих галерија фрески, иконостаса и икона у манастирима, који се оку нуде у разноликости и љепоти, било јасан израз отварања путева културе и духовности западне Славоније.

Културно-историјски споменици западне Славоније, послије културно-историјских споменика Кордуна (2007.) и Баније (2008.), трећа је у низу монографија којима др. сц. Филип Шкиљан представља културно-повијесну баштину одређених географских подручја. Посебна вриједност Шкиљановог рада сагледава се у томе што представља примарни извор за наредна истраживања славонске повијести и културе. Како је аутор конкретним истраживањем потакнуо практични проблем, активним и критичким односом према предмету истраживања, тражећи одговоре тамо гдје их нема, постављајући питања која још нису постављена, држим да је потребно издвојити како је предметно истраживање постигло и друштвени и знанствени циљ.

Аутор је био водитељ Архива Срба у Хрватској. Сада ради у Институту за миграције и народности у Загребу. Споменут ћу да је др.сц. Филип Шкиљан израван потомак велике хрватске књижевнице Иване Брлић-Мажуранић. Књига се у цјелости може прегледати на страницама СНВ-а Хрватска (мултимедија и издаваштво), односно на страници Архив Срба у РХ (издаваштво), на електронској адреси: http://www.snv.hr/pdf/Kulturno_istorijski_spomenici_u_Zapadnoj_Slavoniji.pdf